

OSMANLI ARAŞTIRMALARI
XXIV

NeŐir Heyeti - Editorial Board

Halil İNALCIK - İsmail E. ERŪNSAL

Heath W. LOWRY - Feridun EMECEN

Klaus KREISER

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
XXIV

İstanbul - 2004

XV-XVI. ASIR OSMANLI ZENDAKA
VE İLHAD TARİHİNE BİR KATKI

İsmail E. ERÜNSAL*

XV-XVI. Asırlarda ortaya çıkan zendaka ve ilhad hareketleri konusunda Ahmet Refik'in belge neşriyle ve Abdülbaki Gölpınarlı'nın bir monografi kaleme almasıyla başlattığı çalışmaların, uzun yıllar makale ve belge yayımıyla sürdükten sonra¹, Ahmet Yaşar Ocak'ın geniş tahliller içeren, konuya farklı açılardan yaklaşan muhtevalı eseriyle kemale erdiği söylenebilir. Ahmet Yaşar Ocak bu çalışmasında bugüne kadar yayımlanan araştırmaları gözden geçirmiş, daha önce yayımlanan belgeler dışında kendi bulduğu belgelerin tahlil ve tenkidini yapmış ve ortaya orijinal bir eser koymuştur. Her ne kadar bu tür çalışmalar ülkemizde hakettiği ilgiyi görmemekte ise de, yurtdışında birçok araştırmacı bu eseri değerlendirmiş ve tenkidini yapmıştır². Ancak A. Y. Ocak'ın da belirttiği gibi bu konuda bu güne kadar kullanılan kaynakların yeterli olduğu söylenemez; Osmanlı merkezî yönetiminin muhtelif organlarınca meydana getirilmiş mühimme defterleri, şer'îye sicilleri v.b. gerekli verileri sağlamamakta, diğer taraftan bu hareket mensuplarınca ortaya konulan eserler de yanlı ve üstü kapalı ve muğlak ifadelerle kaleme alındığından konuyu aydınlatma bakımından yeterli olamamaktadırlar³.

* Marmara Üniversitesi

1 Bu çalışmaların tahlili için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, İstanbul 1998, s. x-xii

2 Mesela bkz: Gottfried Hagen, *Archivum Ottomanicum*, c. 18 (2000), s. 315-318; Stefan Winter, *The Turkish Studies Association Bulletin*, c. 24/2 (Fall 2000), s. 117-125.

3 Ocak, *Zındıklar*, s. ix-x.

Bu makalede XVI. asır zendeka ve ilhad hareketleriyle ilgili olarak bir giriş yapıldıktan sonra şimdiye kadar kullanılmamış kaynakların sağladıkları bilgiler ortaya konulmaya çalışılacaktır. Zira A. Ocak'ın bu konuda kaleme aldığı muhtevalı eserden sonra konunun tekrar ele alınacağını zannetmiyorum. Bu yüzden XVI. asırdaki zendeka ve ilhad hareketi ile ilgili bulduğum kayıtları bir makale şeklinde yayınlayarak konuya bir katkıda bulunmayı umuyorum.

*

* *

Kanunî Sultan Süleyman'ın hükümdarlığının ikinci yarısında Kalenderî, Hurufî gibi tarikatların yanında melâmîliğin de üzerinde büyük bir baskı oluşturulduğu ve hatta ileri gelenlerinden bazılarının idam edilmek suretiyle cezalandırıldıklarını görmekteyiz. Bu durumu XVI. yüzyılda "değişik çevrelerce oluşturulan, değişik nitelikli yoğun muhalefet hareketlerinin ortaya çıkmasıyla"⁴ ve ateizm eğilimli hareketlerin yoğunlaşmasıyla⁵ izah etmek mümkündür. Ancak bu baskının, Kanuni Sultan Süleyman'ın dinî hayata Kemalpaşa-zâde ve Ebu's-suud gibi şeyhülislamın yardımıyla bir çeki-düzen vermeye çalışmasından⁶ ve hanefîliğin devlet doktrini olarak resmileştirilmesinden⁷ kaynaklanmış olabileceği gerçeğini de göz ardı etmemek gerekir⁸. Anadolu'da ortaya

4 A.Y. Ocak, "XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Resmî Dinî İdeolojisi ve Buna Muhalefet Problemi", *İslâmî Araştırmalar* c. IV/3 (1990), s. 194.

5 A.Y. Ocak, "Din", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, editör E. İhsanoğlu, c. II (İstanbul 1998), s. 146.

6 "Thus, under him, the Ottoman State, abandoning its historically developed eclectic character of a frontier State, became rather worthy successor to the classical Islamic caliphate in its policies, institutions and culture". Halil İnalçık, "State, Sovereignty and Law During the Reign of Süleyman" *Süleyman the Second and his Time*, ed. by Halil İnalçık-Cemal Kafadar, İstanbul 1993, s. 72. Ayrıca aynı müellifin şu makalesine de bkz: "State and Ideology under Sultan Süleyman I, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire. Essays on Economy and Society*, Bloomington 1993, s. 81

7 M. Sait Yazıcıoğlu, "Osmanlılar ve Sünnî-Hanefî Anlayış", *Türkler*, c. XI, Ankara 2002, s. 111.

8 Muhtemelen XVI. asır müelliflerinden Kutbuddin el-Mekkî eserinde Kanuni Sultan Süleyman'dan bahsederken " Hanîf dinini keskin kılıcının ağzıyla güçlendirdi ve ayağa kaldırdı. Onun kalıcı değerlerini ihya etti. Yüce ehl-i sünnet mezhebini muzaffer kıldı. Dinin alamet ve sembollerini ortaya çıkardı. İlah ehlini ezip kökünü kazıdı. Onuncu asırda Muhammed ümmetinin dininin müceddidi oldu" diyerek bu hususa işaret etmekteydi. *Kitabu'l-İ'lâm bi-A'lâmi Beyti'llâhi'l-Harâm*, Göttingen 1274, s. 291.

çıkan isyanların bazı tarikatlarla, özellikle de kızılbaşlıkla irtibatının bulunması devletin bu sahaya müdahale etmesini gerekli hale getirmiştir⁹. Bu yüzden daha önce müsamahayla karşılanan görüş ve düşünceler, özellikle de Kanuni Sultan Süleyman'ın döneminde, devletin desteğiyle sünnî görüş çerçevesinde şekillenen dinî ideolojiye¹⁰ bir karşı çıkış ve bu dinî anlayışın meşruiyetini bir sorgulama olarak kabul edildiğinden aynı toleransı görememiştir. Zendeka ve ilhadla sünnî görüş arasında karşılıklı bir münasebet ve sebep sonuç ilişkisi olduğu ve

Ayrıca bu dönem şâirlerinden Latîfî'nin Kanuni Sultan Süleymanı benzer ifadelerle nitelendirmesi de tesadüf olmasa gerekir:

"Oldı İslâma çün zâhir ü mu'în
Buldı kuvvet anunla pençe-i dîn ..
İdüp İslâm dinini ihyâ
Kıldı şer'-i Muhammedi icrâ"

Ahmet Sevgi, "Latîfî'nin Subhatü'l-Uşşâk'ı", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s. 1 (Konya 1992), s. 68.

9 Çeşitli belgelerden sünnî olmayan tarikatlara ve özellikle de rafizîliğe karşı takınılan şiddetli tavrın bu tarikatların siyasî bağlantıları dolayısıyla olduğu anlaşılmaktadır. S. Savaş'ın yayınladığı XVI. asra ait bir belgede bunu açık bir şekilde görmek mümkündür:

"Zülkadir Beglerbegine hüküm ki:

Hâlâ vilâyet-i mezbûrede Yukaru Cânibe nüzûr ve sadakat gönderüp muâmele ider bazı melâhîde olduğu südde-i saâdetümde i'lâm olunmağın ol asıl melâhîde birer töhmet ile ele getirülüp haklarından gelmek emr edüp buyurdum ki vüsûl buldukta bu bâbda mukayyed olup anun gibileri ahvâllerin hufyeten tetebbu ve teccessüs edüp göresüz Yukaru Cânib ile alaka edüp nüzûr u sadakat gönderüp haberin eksük itmeyen melâhîdeden şunlar ki sahih adamları varup geldiği ve Yukaru Cânib ile muameleleri olduğu sabit ve muhakkak ola birer bahâne ile ele getirüp dahi asla mecâl vermeyüp hakkından gelüp vücud-ı habâset-âlûdun sahife-i rüzgârdan nâ-bûd eyleyesiz. Amma sahih Yukaru Cânib ile muamelesi olduğu sabit olmayup ancak vâsi' mezheb olması ile Yukaru Cânibe mâil olup rafz ve ilhad ile iştihârları olursa ol asılları dahi birer tarik ile ele getirüp bir aher töhmet ile habs edüp adların yanunuzda sabit olduğu üzere Südde-i sa'âdetüme mufassal yazup arz eyleyesin ki ol yerlerden alakaları kat' olunup ehl ü iyâlleri ile Kıbrıs'a sürgün olalar..." Saim Savaş, "Les Menée Safavides en Anatolie au XVIe Siècle et les Mesures Prises à leur Encontre par l'État Ottoman", *Anatolia Moderna*, c. IX, Paris 2000, s. 74-75.

10 İslamda, Hristiyanlıkta mevcut olan din dışını tayine yetkili bir otoritenin mevcut olmaması, her devir için geçerli olan bir zendaka tanımını mümkün kılamamıştır. Bu yüzden İslam tarihinde çeşitli dönemlerde devletin benimsediği dini görüşlerin dışındaki farklı düşünce ve görüşler zındıklık olarak nitelendirilebilmiştir. Paul E. Walker, "Islamic Heresy", *Dictionary of the Middle Ages*, c. VI, New York 1989, s. 204-205.

her ikisinin birbirlerini belirlemede de önemli bir rol oynadıkları gerçeğini de unutmamak gerekir¹¹.

Zendeka ve ilhadla itham edilmek genelde dinî olmaktan ziyade politik sebeplere dayanan bir suçlamadır ve siyasî otoritenin farklı düşünce ve fikirlerin müsamaha edilemeyecek seviyeye geldiğine karar verdiğinde toplumda yaygınlık kazanmaktadır¹². Gerek Ortaçağ Avrupa'sında gerekse İslâm dünyasında aynı sonucu görmek mümkündür. Kilisenin güçlendiği ve dinî hayatı kontrol altına almaya ve otoritesini hissettirmeye çalıştığı devirlerde "heretic"ler, yani zındıklar ortaya çıkmıştır¹³. Emevîler döneminde, VIII. asırda bu tür hareketlerin yaygınlık kazanması yine aynı şekilde izah edilebilmektedir¹⁴. Bu yüzden "özellikle de XVI. asrın ortalarında Osmanlı coğrafyasında, zendeka ve ilhad hareketleri mi yaygınlık kazanmış" veya "merkezi otoriteye dinî görüşlerin ve düşüncelerin ardına sığınarak başkaldırma yönünde faaliyetlerinin artması sebebiyle devletin birtakım tedbirler alması ve bunun sonucunda gittikçe katılaştan tutumu ve belli bir dinî görüşü benimsemesi mi bu tür düşünce ve davranışları ön plana çıkarmıştır" sorularına kesin bir cevap vermek mevcut bilgilerimiz dahilinde pek de mümkün gözükmemektedir.

Şüphesiz ki zendeka ve ilhad ithamlarının başlamasıyla Safevî İrani'nden gelen Kızılbaşlık tehdidinin Osmanlı devletinin bütünlüğü için ciddi bir tehlike haline gelmesi arasında bir paralellik mevcuttur¹⁵. Fatih devrinde ve II. Bayezid'in saltanatının ilk dönemlerinde bu tür fikir ve düşüncelere gösterilen

¹¹ Herezi ve ortodoksinin oluşumunun geniş bir tahlili için bkz: John b. Henderson, *The Construction of Orthodoxy and Heresy*, State University of New York Press 1998. Ayrıca bkz. Mohammad Ali Amir-Moezzi, "Heresy", *Encyclopaedia of the Qur'an*, c. II, Leiden 2002, s. 420-423; Şinasi Gündüz, "Dinlerde Ayrılık ve Çatışma: Ortodoksi-Heresi Kavgası", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 9 (2004), s. 10-14.

¹² R. I. Moore, *The Formation of a Persecuting Society*, Oxford 1987, s. 68-69.

¹³ Malcolm Lambert, *Medieval Heresy: Popular Movements Gregorian Reform to the Reformation*, Oxford University Press 2002, s. 1-8.

¹⁴ Steven C. Judd, "Ghaylan al-Dimashqi: The Isolation of a Heretic in Islamic Historiography", *IJMES* 31 (1999), s. 161-163. Alexander Knysh, "Orthodoxy and Heresy in Medieval Islam: An Essay in Reassessment", *The Muslim World*, c. LXXXIII, no. 1, Hartford-Connecticut 1993, s. 48-67 ; Bu konuda Ocak'ın *Zındıklar*'ında uzun ve derinlikli tahliller yapılmıştır (bk. s. 1-70).

¹⁵ Bu husus İbni Kemâl'in kızılbaşlar hakkında yazdığı risâlesinde açık olarak müşâhede edilebilmektedir. Bkz: Mario Grignaschi, "La Condonna Dell'apostasia (İrtidad) Schita Nella « Risâlah » Ibn Kemâl a Selim I", *Oriente Moderno*, Nuova serie, Anno III (LXIV), Gennaio-Dicembre 1984, s. 61-63.

müsamahalı yaklaşım, II. Bayezid'e karşı bir kalenderî dervişi tarafından girilen suikast teşebbüsünden (1492) sonra¹⁶ ve Kızılbaş hareketinin Anadolu'da teşkilatlanarak devlete karşı bir kıyam hareketi başlatacak hale gelmesinin ardından ortadan kalkmış¹⁷ ve özellikle de XVI. asrın sonlarına kadar "öte" veya "yukarı canip" denilen Safevî kızılbaşları ile irtibatları olanlar şiddetle cezalandırılmışlardır¹⁸. Bu yüzden başta Kızılbaşlık olmak üzere sünnilik dışı tarikatların Osmanlı toplumunda dinî alanda yaptıkları tahribatın önlenmesi için sünnî İslâmın tanımlanmasına gidilmiş ve böylece devletin bütünlüğüne karşı bir tehdit oluşturmayan ve özellikle de kızılbaşlık hareketi ile bir bağlantısı olmayan kişi ve gurupların genellikle önceki dönemlerde müsamahayla karşılanan fikir ve düşünceleri ve davranışları da¹⁹ zaman zaman takibata uğramaya başlamıştır. XVI. asra ait Şuarâ tezkirelerinde vâsi'-mezhep, şî'a-meşreb, hurûfî, kalender, fâsık, mülhid birçok şâirden söz edildiğine ve bunların da

¹⁶ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süffilik: Kalenderîler*, Ankara 1992, s. 125.

¹⁷ "Onların Anadolu'ya yönelik faaliyetlerine önceleri ehl-i tarike ve sufi dünyasına duyulan genel hürmet çerçevesinde fazla önem vermeyen II. Bâyezid, bu tehlikeli gidiş karşısında geç olmakla birlikte devletin tavrını ve siyasetini ön plâna alıcı tedbirler almıştır". İlhan Şahin-Feridun Emecen, *II. Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1994, s. X. Bu konuyla ilgili II. Bâyezid'in hükümleri için bkz. a.g.e. Hüküm no. 27, 71, 111, 281, 330, 453, 454. Kızılbaş tehlikesinin ortaya çıkışı, Feridun Emecen'in konuyla ilgili geniş tahliller içeren şu makalesinde de işlenmiştir: "Osmanlı Devleti'nin Şark Meselesi'nin Ortaya Çıkışı: İlk Münasebetler ve İç Yansımaları", *Tarihîten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 33-48. Bu gelişmelerle ilgili olarak ayrıca bkz. Hanna Sohrweide, "Der Sieg der Safaviden in Persian und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anotoliens im 16. Jahrhundert", *Der Islam*, c. 41 (1965), s. 138-144.

¹⁸ Bu husustaki belgeler için bkz: Saim Savaş, a.g.m., ve *XVI. Asırda Anadolu'da Alevilik*, Vadi Yayınları, Ankara 2002. C.H. İmber, "The Persecution of the Ottoman Shi'ites according to the mühimme defterleri, 1565-1568", *Der Islam*, c. 56/1-2 (1972), s. 245-273. A. Refik ve Savaş tarafından neşredilen C. İmber tarafından kullanılan bu konudaki mühimme kayıtları Kanunî dönemi ve sonrasına aittir. Ancak yukarıda işaret edilen 906 tarihli Ahkâm Defteri ve bazı kadı sicillerindeki kayıtlardan kızılbaş takibinin daha önceleri başladığını öğrenmekteyiz. Mesela Üsküdar Kadı sicillerindeki Evâyil-i Muharrem 920 tarihli bir kayıta Osmanlı ülkesine gelen bir kızılbaş elçisiyle buluşup müsahebet edenlerin takip edildikleri bildirilmektedir. Üsküdar Kadılığı Sicilleri no. 1 vrk. 13b. Kızılbaşlıkla ilgili başka kayıtlar için bkz. Üsküdar Kadılığı Sicilleri no. 1, vrk. 8b ; no. 3, s. 170; no. 9, s. 135.

¹⁹ Çeşitli sebeplerden ötürü tekkelerdeki âyinlere de müdahale edilmiştir. 14 Zilhicce 957 Tarihli bir ruus kaydında "Mahrusa-i Edirne'de vaki' olan Mevlevihânedede nây u def ve sâyir saz çalmak ref olunup min-ba'd itdürmeyesin. Bunun gibilere vazifelerin ve işlerin virmeyesin" denilmektedir. BOA. Kamil Kepci-Ruus no. 209, s. 150.

takibata uğradıklarına dâir herhangi bir işaret bulunmadığına göre belli bir tarihe kadar bu tür kimselerin, bu çeşit fikir ve düşüncelerinin müsamahayla karşılandığı söylenebilir. Bu konudaki kayıtlardan bazıları şöyledir:

Tezkireci Aşık Çelebi, Askerî'den bahsederken "amma kendü fasık u i'tikadı fâsiddür. Râfizî ve mülhid idi. Sonra ol hatun sebebi ile haccetti, eski halini terk itmeyüp yine hacca lecc itdi" der²⁰. Latîfî şâir Sa'âtî'nin "vâsi'-mezheb, şî'a-meşreb rind, harîf ve nâzûk ve zarîf bir kimse olduğunu" ve va'z u nasihat için şehirleri ve köyleri dolaştığını²¹ belirtir ve dervîş-meşreb, mevâlî-mezheb olan şâir Helâki-i Rûmî'nin de imâmîler âdetince menakıb-ı düvâzde imâm söylediğini nakleder²². Yine Latîfî'ye göre Meşrebî-i Kalender "kalender-meşreb ve dervîş-nihâd, haydarî-mezhebdi" ve Hurûfî-mezheb olan Mu'amma-yî-i Selânîkî de "dervîş-meşreb, vâsi'-mezheb kimesne idi. Sinn-i hadâsetinde kalenderân ve mücerredân ile çok sohbet ü seyâhat ve 'Acem erenleriyle hayli musâhebet etmişdi ve kulağuzlandukları yere inad itmeyüp gitmişdi"²³. Aşık Çelebi de aynı Meşrebî'den bahsederken "Biraz şöyle serseri oldu sonra Haydar-hâneye varup şemle-pûş, zencirli, tokalu kalenderî oldu" der²⁴.

Latîfî II. Bâyezîd döneminde yaşamış şâir Necmî hakkında da şu bilgiyi vermektedir:

"Canik caniblerindendir. Sultan Bâyezîd devrinde fevt oldu. Sipahi zümresinden ve a'yân u ekâbir müsâhiblerinden ve hazine kâtiblerinden gâyet muhâsib kimesne idi ve sakim-mezheb, şî'a-meşreb müneccim-i'tikadlu, mülhid ü menâhîf akidelü bir şahs-ı vâsi'-mezheb idi ve mezâhib-i erba'adan hâric her kande zenâdika ve havâric bulsa anunla musâhebet ü mukarenet iderdî ve tarik-i müstakimi koyup hilâfa giderdi"²⁵.

20 F. Kılıç, *Meşâ'irü's-Şu'arâ, İnceleme, Tenkitli Metin*, doktora tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994, s. 590.

21 Latîfî, *Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ*, hazırlayan Rıdvan Canım, Ankara 2000, s. 290.

22 Latîfî, a.g.e. s. 570.

23 Latîfî, a.g.e. s. 500-501.

24 F. Kılıç, a.g.e. s. 427.

25 Latîfî, a.g.e. s. 522.

Latîfî'ye göre şâir Zahîrî âlemin kîdemine inanan bir zındıktı ve bu konuda birçok kitap toplamıştı:

"Vilâyet-i Anatol'da Cânîk câniblerinden ümerâ kâtiblerinden ekâbir nüdemâsından bir sipahî-i dervîş nihâd ve âlem-i kevn ü fesâduñ kîdemine kayıl olmuş hakîmî-i'tikad kimesneydi. Kendü mezhebine ve meşrebine mülâyim ü münâsib nice kütüb ü resâyil cem' idüp ol tâyife-i nâ-hâyifenün edille-i fâsidesiyle beyza-i i'tikadın ifsâd... Bu i'tikadla dünyaya geldi ve gitdi ve tarih-i hicret tokuz yüz kırk dörtde iken hem-kîş olan dehrîlere ve dehre vedâ' itdi"²⁶.

Latîfî'nin şâir Sun'i-i Selânikî hakkında söyledikleri doğruysa, müteakip yıllarda zendeka ve ilhad ithamıyla öldürülen kişilerin suçlandığı şeyler, Sunî'nin söyledikleri ve yaptıkları yanında pek hafif kalmaktadır:

"Erbâb-ı timardan ve bu devir şuarâsındandır. 'Alevî-meşreb, imâmî-mezheb, şuh şâtur, muhâvereye kadir harîf ü zarîfdür. Teklif-i savmı Ramazan helvasıyla yemiş yutmuşdur ve emr-i salâtı hod geçmiş zamâna tutmuşdur. Ser-be-zemîn itmelü olsa ışıklarla tekyede erenlere sücûd ider Mekke'ye niyet işse Kerbelâ'ya gider. Tıynet-i şeytanet-nihâdî şekavet ü şetâret üzre mecbûldür. Bir mertebede mübâhî ve mürtekib-i melâhî ve menâhîdür ki mecmu'-ı menhiyyâtın ve cümle-i mahremiyyâtın birinden ibâ ve ictinâbı yokdur. Mezhebi hususunda ihtilaf idenlerün mezbûrı kimi râfizî ve kimi kaderî ve kimi şî'a ve kimi mülhid ve kimi zındık didiler. Ammâ bu fakir ü hakîr dehrî diyü hükm itdüm. Kaza ve kaderi dehre havâle itdüğü için. Eş'ârı dahi luğaviyyât u hezeliyyât ve mülhidâne kelimâtdur ve zındıkâne ebyâtdur"²⁷.

Bu konuda tezkirelerde ve biyografik kaynaklarda başkaca tafsilat bulmak da mümkündür. Meselâ Gelibolulu Âlî'nin naklettiğine göre şâir Riyâzî "melâhide'nün eşherîdür. İsm-i mâder-zâdı Mehemmed iken safâ-yı akidesi ilhâd ta'nasınun mükedderidür. Âhir-i ömründe Filibe kadısı oldu"²⁸. Aşık

26 Latîfî, a.g.e. s. 377.

27 Latîfî, a.g.e. s. 364

28 *Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire kısmı*, hazırlayan Mustafa İsen, Ankara 1994, s. 222.

Çelebi'ye göre şâir Nebâtî "Tasavvufa çalışmış sûfî belki hurûfî olmak fehm olunur. Egerçi eş'ârî ilâh-gûnedür ammâ şâhî-gûnedür"²⁹.

*

* *

Aşağıdaki bölümde XVI. asırda zendaka ve ilhad olaylarıyla ilgili olarak kaynaklarda zikredilen bazı şahıslar hakkında tesbit edilebilen yeni bilgiler verilecektir.

Molla Lütfi:

XV. yüzyılda zındıklık ve mühlidlik suçlamasıyla idam edilen ilk şahsiyet olan Molla Lütfi'den kaynaklarda çokca bahsedildiği gibi birçok araştırmada da idamı ve idamının sebepleri tartışılmıştır.³⁰ Ancak bu konuda son yıllara kadar yapılan araştırmalarda göz ardı edilen bir hususa ilk defa İbrahim Maraş 1992 tarihinde hazırladığı yüksek lisans tezinde temas etmiştir³¹. İbrahim Maraş Latîfî tezkiresinde geçen "aşere-i muhabbese" kaydına dikkat çekmişse de muhabbese kaydını "vakıf mallarını elde etme" olarak yanlış yorumlamıştır. Bu yanlış yorumlama İ. Maraş'ın Latîfî tezkiresinin Mustafa İsen tarafından yapılan sadeleştirilmiş neşrini³² kullanmasından ve dolayısıyla "muhabbese"nin imlasını yanlış tahmin etmesinden kaynaklanmıştır. Daha sonra Molla Lütfi'nin idamının (900/1494) fikhîliği konusunda bir makale yayınlayan Şükrü Özen "muhabbese"nin "mide bulandıran, karıştıran" anlamına geldiğini belirtmiş ve Molla Lütfi ve yakınındakilerin hasımları tarafından böyle adlandı-

²⁹ F. Kılıç, a.g.e. s. 446.

³⁰ Bu meselenin arka planının detaylı bir şekilde incelenmesi ve geniş bir tahlili ve bu konuda yapılan çalışmalar için bkz. Ocak, *Zındıklar*, s. 205-227. Molla Lütfi'nin katliyle ilgili olarak düşürülen bir kaç tarih konuyla ilgili araştırmalarda yer almıştır. Ancak merhum Süheyl Ünver'in tespitlerine göre bilinenlerin dışında bu konuda başka tarihlerde bulunmaktadır. Süheyl Ünver'in bu konudaki makalesi popüler bir tarih dergisinde yayımlandığından araştırmacıların pek dikkatini çekmemiştir: "Fatih'in Hususî Kütüphanesi'nin ilk Hafız-ı Kütübü Molla Lütfi'nin Vefatında Söylenen Tarihler Üzerinde", *Tarihten Sesler*, c. I, no. 8-9 (İstanbul 1943), s. 11-13.

³¹ İbrahim Maraş, *Molla Lütfi'nin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara 1992, s. 19.

³² M. İsen Tezkire'nin sadeleştirilmiş nüshasını hazırlarken matbu yanında bazı yazmaları da kullanmıştır. Bu bilgi matbuunun nüshada yer almadığı için bugüne kadar araştırmacıların dikkatini çekmemiştir.

rıldıklarının düşünülebileceğini söylemiştir³³. Ş. Özen de Latîfî tezkiresinin sadeleştirilmiş metnini kullanmıştır. Birkaç yıl önce Latîfî Tezkiresi'nin tenkitli neşri yapıldı. Bu neşirde matbu nüshada bulunmayan zendeka ve ilhad hareketleriyle ilgili oldukça zengin bilgi vardır. Molla Lütî'î'den bahs edilirken "aşere-i muhabbese" den şu şekilde söz edilmektedir:

"Elhâsıl mevlânâ-yı mûmâ-ileyhin bu gûne nûktelerinden ve bu makule isti'âre ve kinâyelerinden ol asruñ mevâlisî ve ahâlisî münfa'il ü münkesir olup mûmâ-ileyhe muhkem hasm oldılar. İttifak ol esnada aşere-i muhabbese hadisesi vaki olıcak her taraftan husemâ husûmete yol buldılar ve tîğ-i adâvetlerin ser-tîz idüp kanın dökmege mânend-i seyf-i bî-dirîğ....."³⁴

"Aşere-i muhabbese" hadisesi hakkında Latîfî, Molla Lütî'nin talebelerinden Vasi'î Çelebi'nin biyografisinde daha açık bilgi vermektedir:

"Mevlânâ Lütî'î-i maktulün musâhiblerinden ve cümle-i aşeresinden biridir. Ol zamânda ki aşere hadisesi vaki olup ol tâyife teftiş emr olundukta hemân Vâsi'î degül hep bunlar Vâsi'î ancak diyü Sultan Bâyezîd ol tâyifeye kahr u gazab sûretlerin göstericek bunların her biri havf u hazerden ıztırârî her biri bir cânibe firâr ve terk-i diyâr itdükte mûmâ-ileyh dahi çıkup vilâyet-i 'Acem'e gitmişdi ve müddet-i mütemâdî anda 'azîm şugl itmişdi. Vaktakim bu hadise murûr-i devrânla nisyân buldukta bu dahi yine diyâr-ı Rûm'a avdet idüp kadi-i taht ve kadı'asker oldu".³⁵

Latîfî'nin her iki naklinden de anlaşıldığı gibi II. Bâyezîd döneminde "aşere-i muhabbese" olarak adlandırılan ve devrin diğer kaynaklarında zikredilmeyen bir hadise vuku'a gelmiştir. Tezkireci Sehî de Vâsi'î Çelebi'den bahsederken hiç bir açıklama yapmadan "aşere-i muhabbesendir. Merhûm Sultan Bâyezîd ol tâyifeye hışm itdükte her biri perâkende olup terk-i diyâr idüp"³⁶

33 Şükrü Özen, "İslam Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lütî'nin İdamının Fıkıhîliği", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, s. 6, İstanbul 2001, s. 47-48.

34 Latîfî, *Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ*, hazırlayan Rıdvan Canım, Ankara 2000, s. 483-484.

35 a.g.e. s. 554-555. Bu bilgi de matbu Latîfî Tezkiresi'nde yer almamaktadır.

36 *Heşt Bihişt. Sehî Beg Tezkiresi*, hazırlayan Günay Kut, Harvard Üniversitesi Basımevi 1978, s. 129-130.

dediğine göre bunun o devirde yaşayanlar tarafından bilinen bir hadise olması gerekir. Öyle gözüküyor ki Molla Lütffî'nin çevresinde bulunan on kadar kişinin karıştıkları bir hadise vukua gelmiş ve bunlar takibata uğramışlardır. Molla Lütffî'nin muarızları muhtemelen "aşere-i mübeşşere"den esinlenerek bunları "aşere-i muhabbese" olarak adlandırmışlardır. Molla Ahaveyn'in *Ahkâmu'z-Zındık* adlı risalesinde de muhtemelen bu hadiseye işaret eden satırlar bulunmaktadır:

"Kendisini sefih talebeden oluşan bir topluluk ve kısa akıllı câhillerden meydana gelen büyük bir kalabalık taklide başladı. Sapkınlığı güçlendi ve neredeyse insanların çoğu peşine takılır oldu. [Bunun üzerine] durum..... Sultan Bâyezid Han'ın eşiğine arz olundu. Bunun üzerine sultan hemen önce aşırı taraftarlarının, sonra da bizzat onun hapsini emr etti"³⁷

Kemâl Paşa-zâde - İbnü'l-Arabî:

Muhyiddin İbnü'l-Arabî mutasavvıflar içinde Hallac'dan sonra en çok zındıklık ve mülhidlik ithamına maruz kalmış mutasavvıflardan biridir³⁸. Muhyiddin-i Arabî'nin görüşleri ve özellikle de *Fusûs* adlı kitabı konusunda bu asırda da ilmiye mensupları arasında bazı tartışmalar meydana geldiği ve bu konuda lehte ve aleyhte görüşlerin ortaya çıktığı görülmektedir³⁹. Kemâl Paşa-zâde muhtemelen bu tartışmalardan dolayı İbnü'l-Arabî hakkında Arapça bir fetva vermiş ve bu fetvada İbnü'l-Arabî'nin "âlimler ve ileri gelenler katında kabule mazhar olduğunu, İbnü'l-Arabî'yi inkâr edenin hata yapmış olacağını, inkârında ısrar ederse sapıtmış kabul edileceğini ve sultanın böyle kişileri terbiye etmesi ve inancından çevirmesi gerekeceğini" belirtmiştir⁴⁰. Ancak bu

³⁷ Ocak, *Zındıklar*, s. 346-347.

³⁸ Ocak, *Zındıklar*, s. 50

³⁹ Reşat Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf, Anadolu'da Süfîler, Devlet ve Ulemâ*, İstanbul 2000, s. 388-390. Bu konuda lehte ve aleyhte birçok eser yazılmıştır. Bu hususta geniş bilgi için Halil Baltacı'nın yayına hazırladığı, Şeyh Mekkî Efendi'nin İbnü'l-Arabî'yi savunmak için 18 Şevval 924 (23 Ekim 1518) tarihinde yazdığı ve Mirzâ-zâde Ahmed Neylî'nin 1155 (1742)'de Türkçe'ye çevirdiği *el-Cânibü'l-Garbî fi Halli Müşkilâtı Şeyh İbn Arabî* adlı eser için yazdığı giriş bölümüne bakınız: Şeyh Mekkî Efendi, *İbn Arabî Müdafaası*, İstanbul 2004.

⁴⁰ Hüseyin Atay, "İlmî Bir Tenkit Örneği Olarak İbn Kemâl Paşazâde'nin Muhyiddin b. Arabî Hakkındaki Fetvası", *Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu*, 2. Baskı, Ankara 1989, s. 221-222. Fetvanın Arapça metni için bkz: Ertuğrul Ökten, *Ottoman Society*

fetva içinde Kemâl Paşa-zâde'nin zikrettiği şu husus İbnü'l-Arabî'nin bütün görüşlerini savunmada karşılaşılan güçlüğü ortaya koymaktadır:

"Onun birçok eseri vardır. Bunların içinde *Füsusu'l-Hikem* ve *Futuhât-ı Mekkiye* bulunur. Bunların meselelerinin bir kısmının sözü ve manası belli, İlahî buyruğa ve şer'-i nebeviyyeye uygundur. Bir kısmı da zahir ehlinin anlayışına göre gizli olup keşf ve batın ehlinin anlayışına göre açıktır"⁴¹

Kemâl Paşa-zâde'nin bu konuda iki de Türkçe fetvası mevcuttur:

Ehl-i ilimden ve gayrıdan ba'zı kimesne Şeyh Muhyiddini'bni'l-Arabî ki *Fusûs ve Futûhât* sahibidir ve Mevlânâ-yı Konevî ki *Mesnevî* sahibidir bunları tekfir itseler bazı kimesneler bunları tekfir idenleri men' itmek ile memnu' olmayup tekfir itmelerinde musır olsalar mezbûrlara ne lâzım gelür? Hâkim olan zecr-i belîğ ve te'dîb-i galîz ide. Ahmed.

HVâce 'Attâr ve Şeyh Muhyiddîn-i 'Arabî'nin ve Monla Huda-vendigârûñ kitâbların ba'zı kimesneler mutâla'a idüp zâhir-i şer'iate muhâlif bulup bunları tekfir eyleseler mezbûrlara ne lâzım gelür? Te'dîbe müstahik olurlar. Ehl olmayup ol kitâbları mutala'a idüp ehlu'llâhı tekfir itdüklerinden ötürü. Ahmed⁴².

Veli b. Yusuf'un Ebu's-Suud, Kemâl Paşa-zâde, Çivi-zâde, Şeyh Muhammed b. İlyas, Sa'dî Çelebi ve Cemâlî Ali Çelebi'nin fetvalarını derleyerek meydana getirdiği bir fetva mecmuasında mevcut bir ferman büyük bir ihtimalle bu tartışmalardan dolayı isdar edilmiştir. Fermanın metni şöyledir:

Sûret-i Hükm-i Şerîf Müsveddesi. Merhûm Kemâl Paşa-zâde'nin Kendi Tahririnden.

Ferzend-i ercümend-i emced ve erşed ve es'ad oğlum Mustafa -tâle bekâhu- lalası kıdvetü'l-ümerâi'l-kirâm umdetü'l-küberâi'l-fi-hâm el-muhtass bi-'inâyeti'l-Meliki'l-Allâm Kâsım -zîde 'izzühu- ve akda'l-kudâti'l-müslimîn evlâ'l-vülâti'l-muvahhidîn ma'deni'l-fadli ve'l-yakîn Mevlânâ Ma'nîsâ kadısı -zîde fazluhu- tevki-i ref'i

and State in the Light of the Fatwas of İbn Kemal, Yayınlanmamış Master Tezi, Bilkent Üniversitesi 1996, s. 113.

41 Atay, a.g.m., s. 222.

42 İSAM Kütüphanesi, Orhan Şaik Gökyay Yazmaları no. 1, s. 243b-244a.

hümâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki el-hâletü hâzihi dergâh-ı gerdûn-iktidâr ve bârgâh-ı âlem-medârında ol cânibde erbâb-ı cihâtdan ve gayrı tavâ'ifden ba'zı eşhâs noksân-ı 'akl ve kemâl-i cehillerinden merkez-i dâ'ire-i velâyet ve mihver-i erbâb-ı hidâyet Şeyh Muhyid-dîn-i Arabî ve Şeyh Sadru'd-dîn-i Konevî -kaddesa'llâhu sırrahumâ-hazretlerine ta'n ve belki la'n idüp ve sâ'ir meşâyih-i 'izâm ve eslâf-ı kirâmın evdâ'-ı kadîme ve turuk-ı müstakîmelerine dahl ve ta'arruz idüp 'avâm-ı nâs aralarında fitne ve fesâda bâ'is oldukları istimâ' olundu. Öyle ola buyurdum ki hükm-i vâcibü'l-ittibâ'im varıcak bir an ve bir sâ'at te'hîr ve tevakkuf itmeyüp zikr olan eşhâsı getirüp her birine tenbîh ve te'kîd ve yasak idesiz ki min ba'd kendü dâyirelerinden hurûc eylemeyeler ve itdürmeyüp men' ve ref ideler. Eylemeyüp memnu' ve medfû' olmayanları ta'zîr-i şedîd ve te'dîb-i belîğ ile te'dîb eyleyüp muhkem haklarından gelesin. Şöyle ki te'kîd ve ta'zîr ile terk-i 'inâd itmeyüp ısrâr izhâr ider kimesneler ola asılları ve isimleri ve resimleri ile meşrûh ve mekşûf yazup âsitân-ı celîlü'l-kadr ve seniyyü'l-mekârime 'arz eylesin ki kat'a mâdde-i fesâd için fermân-ı kazâ-ceryânım sâdır ola. Ve sen ki kâdısın bu hükm-i hümâyunumun sûretin mufassalan sicillâta kayd idesin. Min ba'd vâki' olan hükkâm bu emr-i âlî-şânımla âmil olalar. Şöyle bilesin emr-i hümâyûnuma imtisâl idüp 'alâmet-i şerîfe i'timâd kılasın. Tahfîren fî evâhiri Şehri'l-mürecceb min şuhûr-i sene erba'în ve tis'a mi'e. Bi-makâm-ı Kostantiniyye⁴³.

Bu hususta başlatılan tartışmalar yukarıda zikredilen fermanın isdarından sonra muhtemelen bir süre kesilmişse de öyle anlaşılıyor ki çok geçmeden tekrar başlamıştır. Çivî-zâde'nin bu konuda verdiği fetva şöyledir:

Şeyh Muhyidin-i Arabî'nin *Fusus*'unda hâtem-i evliyâ efdaldür hâtem-i rüsulden ve *Fütûhât*'ında ben hâtem-i evliyâdan didüğünü bilüp bu kelimâtı hakdur diyüp hak i'tikad iden ve hak olmak muhtemeldür diyen kimesneye şer'an ne lâzım olur ? El- cevâb: kâfir olur. El-'iyâzü bi'llâh⁴⁴.

43 İSAM Kütüphanesi, Orhan Şaik Gökyay Yazmaları no. 1, s. 244a

44 Seyyid Ahmed b. Mustafa eş-şehîr bi-Le'âlî, *Mecma'ü'l-Mesâ'ili's-Şer'iyye fî'l-Ulûmi'd-Diniyye*, s. 9^b. Kütüphanemdeki nüsha.

Öyle gözüküyor ki İbnü'l-Arabî'ye karşı başlatılan hücumlar Ebu's-Su'ûd Efendi'nin de bu konuda birkaç fetva vermesine sebebiyet vermiştir. Ancak Ebu's-Suud Efendi'nin bu konudaki fetvaları İbnü'l-Arabî'nin fikirleri konusunda bir görüşe varmanın güçlüğüne ortaya koymakta ve ünlü şeyhülislâmın sorulara kaçamak cevap verdiğini ve İbnü'l-Arabî hakkında kesin bir hüküm vermekten kaçınmaya çalıştığını göstermektedir. Veli b. Yusuf'un derlediği fetva mecmuasında bu fetvalar da mevcuttur:

Zeyd "*Fusûs*'un içinde vaki' olan kelimât şerî'at-ı şerîfeye muhâlif olup küfürdür" dise aña ne lâzım olur ? El-cevâb: şerî'at-ı şerîfeye muhâlif olan kelimâta küfür demek her müslime lâzımdur. Ebu's-Su'ûd.

Sûret-i mezbûrede 'Amr, Zeyd-i mezbûr yanında tereddüd eylese 'Amr-ı mezbûre ne lâzım olur ? El-cevâb: şerî'at-ı şerîfeye mütenakız kelâmuñ küfr idüğünde tereddüd ider ise tecdîd-i îman lâzımdur. Ebu's-Su'ûd.

Sûret-i mezbûrede 'Amr Zeyd'den müfâratat eyledükten sonra "ben Şeyh Muhyiddîn-i Arabî'nin kerâmetin görüpdürürin *Füsûs*'da vâki' olan kelimât küfürdür dimezin" dise aña ne lâzım olur ? El-cevâb: aynı ile şerî'at-ı şerîfeye mütenakız kelimâtuñ küfr idüğünde tereddüd idüp küfür dimez ise küfr lâzımdur. Ebu's-Su'ûd.

Şeyh Muhyiddîn-i Arabî hazretlerinin *Fusûs* adlı kitabı şerî'atden taşradur, halkı idlâl için te'lîf itmişdür. Aña her kim mutâla'a iderse mülhiddür diyen Zeyd'e şer'an ne lâzım olur ? Ol kitâbda şerî'at-ı şerîfeye tarîk-i sahîhden tevffiki mümkün degül kelimât olmak ma'rûfdur. Ba'zı menâhic-i şerî'at-ı şerîfeden ğâfil olan cehele tevffike tasaddî idüp yazdukları hurâfât-ı bâtileye i'timâd yoktur. Tesânifinden muntavî olan bazı makâlât hakka hazret-i Şeyhüñ idüğünde iştibâh yokdur. Ammâ vücûh-ı delâlatdan bir vechile şer'-i şerîfe tevffiki mümkün degül kelimât anlara iftirâ idüğünde 'uluvv-i şâni ve sâ'ir kütüb-i meşhûresinde tahkîk ve beyânı şâhid-i 'adldür. Ol kelimâtu idlâl için bir yahûdî ilhak itmek ma'rûfdur. Ol asıl kelimâtın mutâla'asından kemâl-i ihtiyat üzerine olmak mevâcib-i İslâmdandır. Nehy-i Sultânî dahi sâdir olmuşdur. Her vech ile ictinâb lâzımdur. Ebu's-Su'ûd⁴⁵.

45. İSAM Kütüphanesi, Orhan Şaik Gökyay Yazmaları no. 1, 243b-244a

Ebu's-Su'üd Efendi'nin bu ihtiyatlı tutumu karşısında raksa, devrana ve sufilere karşı şiddetli fetvalar vermiş olan İbni Kemâl'in, tasavvufî görüşleri ağır bir şekilde eleştirilmiş olan İbnü'l-Arabî'yi temize çıkarması dikkat çekmektedir. Bu da bize fetvaları devrin özel şartları ışığında okumanın zaruretini göstermektedir.

Oğlan Şeyh:

Bayramî-melâmî şeyhlerinden Pir Ala'addin Ali el-Aksarayî'nin oğlu olan İsmail-i Ma'sûkî genç yaşta şeyh olduğundan kaynaklarda genellikle Oğlan Şeyh lakabıyla anılır. Bilindiği gibi Oğlan Şeyh yine genç yaşta zendaka ve ilhad suçlamasıyla muhakeme edilmiş ve öldürülmüştür. Oğlan Şeyh'in ölüm tarihi kaynaklarda ve yapılan araştırmaların hemen hemen hepsinde 935 olarak verilmekteydi⁴⁶. Yeni bulunan *Mir'âtü'l-Işk* adlı eserin sağladığı bilgiler sayesinde bu tarihin 945 sonu veya 946 yılı başları olması gerektiğini tesbit etmiştim. Bu tesbiti destekleyen yeni iki kaynağa daha ulaştım.

Bunlardan birincisi Aşık Çelebi *Tezkire*'sindeki bir kayıttır. Aşık Çelebi şâir Enverî'den bahsederken şöyle der:

"Oğlan Şeyhün At Meydanı'nda boynun urduklarında Enverî ile fakir anda bile hâzır idüm. Bedîhетен bu matla'ı söyledi:

Dil uzatdı sen şeh-i mülk-i cemâle gördiler
Şem'-i bezm-ârânun ey meh-pâre boynun urdılar⁴⁷

Bu kayıt bize Oğlan Şeyh'in katlinin tarihini tesbitte önemli bir ipucu vermektedir. Çünkü Aşık Çelebi *Tezkire*'sinin diğer bir yerinde "Sultan Süleymân-ı merhûm...İrakeyn seferinden geldüklerinde hakîr dahi henüz Rum İli'nden İstanbul'a gelmiş bulunup sinn-i bülûğa henüz vâsıl ve derec-i isti'dâda varup efâzıl huzurlarında muhassıl idüm ki sene isneyn ve erba'în ve tis'a mi'e idi"⁴⁸ demektedir. Aşık Çelebi 942 yılında İstanbul'a geldiğine göre At Meydanı'ndaki Oğlan Şeyh'in boynunun vurulması hadisesinde bulunması bu tarihten sonra olmalıdır ki bu da 945-946 tarihinin sıhhatini doğrular mahiyettedir.

⁴⁶ İsmail E. Erünsal, "Abdurrahman el-Askerî's *Mir'âtü'l-Işk*: A New Source for the Melâmî Movement in the Ottoman Empire during the 15th and 16th Centuries", *WZKM*, 83. Band (Wien 1993), s.107, dipnot 29.

⁴⁷ F. Kılıç, a.g.e. s. 175.

⁴⁸ F. Kılıç, a.g.e s. 872-873.

Bu konuyla ilgili ikinci kayıt Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin 1. cildinde bulunmaktadır. Evliya Çelebi Oğlan Şeyh'in katli hadisesinden bahsettikten sonra "Bu Şeyh İsmail'i sevmeyenler bu tarihi dimişlerdür" der ve tarih olarak düşürülen "la'netu'llâhi 'aleyhim ecma'în"i verir⁴⁹. Ebced hesabında bu cümle 945 tarihini vermektedir.

Oğlan Şeyh'in katil fetvasının kimin tarafından verildiği konusunda daha önce şu bilgiyi vermiştim:

İsmail-i Ma'suki'nin katli tarihinin bu şekilde tesbiti, katil fetvasının kim tarafından verildiği konusunu gündeme getirmektedir. Melâmî kaynakları fetvayı kimin verdiğini zikretmezlerse de, Atâ'î "935 senesinde müfti-i asr Kemalpaşa-zâde efendi fetvasıyla fitnesi izale ve kârî şemşîr-i şerî'ata havâle olundu" demektedir.⁵⁰ Bu konuda yapılan bütün araştırmalarda, daha önce birkaç araştırmacı tarafından ileri sürülen 945 tarihi de göz ardı edilerek katil fetvasının İbn-i Kemal tarafından verildiği belirtilir.⁵¹ Ancak İbn-i Kemâl'in 942/1536 tarihinde, yani bu hadiseden birkaç yıl önce öldüğü dikkate alınacak olunursa, bunun mümkün olmadığı görülecektir. Bu konudaki fetvayı 945 yılının Şevvalinde şeyhülislamlık makamına getirilen⁵² Çivi-zâde Mehmed Efendi vermiş olmalıdır.

Oğlan Şeyh'le ilgili olarak Çivi-zâde'nin fetvaları arasında bulunan ve bugüne kadar araştırmacıların dikkatini çekmeyen bir fetvanın metni şöyledir:

49 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, hazırlayan Orhan Şâik Gökyay, c. 1, İstanbul 1996, s. 195.

50 *Zeyl-i Şekayık*, s. 89

51 Ahmet Yaşar Ocak, "İbn Kemâl'in Yaşadığı XV ve XVI. Asırlar Türkiyesinde İlim ve Fikir Hayatı", *Şeyhülislam İbn Kemâl Sempozyumu*, Ankara 1986, s. 37; Aynı müellif, "Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Resmî Düşüncesine Karşı Bir Tepki Hareketi: Oğlan Şeyh İsmail-i Ma'sukî", *Osmanlı Araştırmaları X*, İstanbul 1990, s. 51; Aynı müellif, "Les Réactions Socio-Religieuses contre l'Idéologie Officielle Ottomane et la Question de Zendeqa ve İlhad (Hérésie et Athéisme) au XVIe Siècle", *Turcica XXI-XXIII* (1991), s. 78-79; Hüseyin Gazi Yurdaydın "Düşünce ve Bilim Tarihi", *Türkiye Tarihi*, c. 2, editör: Sina Akşin, İstanbul 1988, s. 167.; ; İsmail Safa Üstün, Heresy and Legitimacy in the Ottoman Empire in the Sixteenth Century, s. 100 ve 105 (Basılmamış Doktora Tezi, Manchester Üniversitesi 1991). C. H. Imber, "Malâmatîyya", *EL² VI* (1991), s. 227; a.m., "The Malâmatîyya in the Ottoman Empire", *Studies in Ottoman History and Law*, İstanbul 1996, s. 147.

52 M. Cavid Baysun, "Çivi-zâde Muhiddin Şeyh Mehmed Efendi", *İA*. III/438

Oğlan Şeyh didükleri zındukuñ müridi olan Zeyd dise ki kutbu'l-aktâb kendüsi Allah ta'âlâ hazretine danışmadan bir adam halk itmege kâdirdür dise şer'an Zeydüñ bu kavlınden ne lâzım olur ? el-Cevâb: Zınduktur. Bi-lâ istitâbetin katl olunur" Çivi-zâde⁵³.

Ertuğrul Düzdağ, Oğlan Şeyh hakkında ki Ebu's-suud'un fetvasını (no. 978) neşrettiğinde bu fetvanın altına ("Sûfiler bölümünde 349 numaralı fetvada bahsi geçen vâiz, Oğlan Şeyh'dir. Oraya bakınız) şeklinde bir not koymuş ve araştırmacıları Ebu's-Suud'un devran ve raks hakkındaki fetvasına yönlendirmişdir. Daha sonra birçok araştırmacı bu fetvanın Oğlan Şeyh hakkında olduğunu kabul ederek değişik yorumlarda bulunmuşlardır⁵⁴. Ancak bu fetvanın Oğlan Şeyh'le ilgili olduğunu gösterecek en küçük bir karine mevcut olmadığı gibi fetvanın muhtevası da bu fetvanın bir melâmî kutbu olan Oğlan Şeyh'le ilgili olamayacağını açıkca göstermektedir. Devran ve semâyı savunan bir vâ'izin Oğlan Şeyh olması mümkün değildir. Ayrıca Oğlan Şeyh'le ilgili mahkeme zaptı incelendiğinde raks ve devranla ilgili en ufak bir imânın bile bulunmadığı görülecektir.

İbrahim-i Gülşenî:

Bu asırda zendeka ve ilhad suçlamasına ma'ruz kalmış mutasavvıflardan biri de İbrahim-i Gülşenîdir.⁵⁵ Bu suçlamalardan ötürü yaşamakta olduğu

⁵³ Ahmed b. Mustafa eş-şehîr bi-Le'âlî, *Mecma'u'l-mesâ'ili's-şer'iyye fi'l-ulumi'd-diniyye*, s. 57^b. (Kütüphanemdeki nüsha)

⁵⁴ Mesela bkz. İsmail Safa Üstün, *Heresy and Legitimacy in the Ottoman Empire in the Sixteenth Century*, Basılmamış Doktora Tezi, Manchester Üniversitesi 1991, s. 101-105 ; Colin Imber, "The Malâmatiyya in The Ottoman Empire" *Studies in Ottoman History and Law*, İstanbul 1996, s. 148; Hamid Algar, "The Hamzeviye: A Deviant Movement in Bosnian Sufism", *Islamic Studies*, c. 36, no. 2-3 (1997), s. 245 ; Ocak, *Zındıklar* s. 285. C. Imber, katil fetvasını İbn-i Kemal'in verdiği varsayımından hareketle, İbn-i Kemal'le Oğlan Şeyh arasında mahkeme sırasında bir diyalog geçmişcesine bir senaryo oluşturur ve bunu da İbn-i Kemal'in bir fetvasına dayandırır. "The Malâmatiyye in the Ottoman Empire", s. 148. C. Imber'in EI²'deki (VI, s. 225-228) Ansiklopedi maddesinden oluşturduğu bu makalesi Oğlan Şeyh'in katli tarihinin yanlış tespitinden dolayı temellendirilmesi mümkün olmayan faraziyelerle doludur. Mesela bkz: Bayrami Melamiliğinin İstanbul'da yayılışı (s. 147); Yakup Helvâî ve Ahmed Edirnevî'nin Pir Ali'nin halifesi olamayacağı (s. 150) vs. C. Imber ve Ocak ayrıca İbn Kemal'in raks ve devran hakkındaki risâlesinin de Oğlan Şeyh'le ilgili olduğu görüşündedirler.

⁵⁵ Ocak s. *Zındıklar*, s. 313.

Kahire'den bir ara İstanbul'a davet edilip hâli araştırılmış ve aleyhindeki sözlerin asılsız olduğu anlaşılınca kendisine gerekli hürmet gösterilerek Mısır'a geri gönderilmiştir. Gülşenî'nin İstanbul'a geliş tarihi ile ilgili olarak son zamanlarda yapılan araştırmalarda farklı tarihler verilmiştir. Mustafa Kara bu tarihi 1523 olarak verirken⁵⁶ R. Öngören ve muhtemelen ondan naklen N. Azamat bu hadisenin 936 (Eylül 1529) tarihinden sonra cereyan etmiş olması gerektiğini belirtirler.⁵⁷ Tahsin Yazıcı⁵⁸ ve Nathalie Clayer 934/1527-28⁵⁹ ve A. Ocak 1527 tarihini⁶⁰ Himmet Konur 934-935⁶¹ tarihlerini verir. İbrahim-i Gülşenî'nin İstanbul'dan Kahire'ye dönüşü ile ilgili olarak bir arşiv kaydı mevcuttur. 17 Safer 935 tarihini taşıyan bu kayıta Mısır'a giden Şeyh İbrahim'e 10 000 akçe tasaddukta bulunduğu bildirilmektedir:

Tetimmie-i teşrifât ve in'âmât-ı hizâne-i âmire fi şehri Saferi'l-muzaffer, min şühûri sene 935, fi sâbi'i aşere minhü:

Tasadduk be-Hazret-i Şeyh İbrahim ki be-Mısır ref. 10 000⁶²

Kaynaklar İbrahim-i Gülşenî'nin İstanbul'da altı ay kadar kaldığını belirttiklerine göre, muhtemelen Gülşenî İstanbul'a 934 yılının ortalarında gelmiş olmalıdır. İbrahim-i Gülşenî Dîvânının İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan nüshasının sonuna eklenen bir tarih kıtasının şu şekildeki tarih beyti de:

- 56 "Nitekim bu tür suçlamalara hedef olan İbrahim Gülşenî 1523 yılında Kanuni Sultan Süleyman tarafından İstanbul'a davet edilmiş, yanına bazı müridlerini de alarak Kahire'den İstanbul'a gitmiş...." "Gülşeniyye", *DİA*, c. XIV, s. 258 (İstanbul 1996).
- 57 "Zeyl-i Şekayık ve Sefine'de Şeyh Gülşenî'nin İstanbul'a, 935 (1528-1529) senesi civarında ulaştığı kaydedilmekte ise de, onun burada Merkez Efendi ile görüşmüş olması dikkate alınır, 935 senesinden sonra geldiğine hükmetmek gerekir. Zira Merkez Efendi'nin Koca Mustafa Paşa dergahına şeyh oluşu, Sümbül Efendi'nin Muharrem 936'da (Eylül 1529) meydana gelen vefatından sonradır". Öngören s. 102. Azamat, "İbrahim Gülşeni", *DİA*, c. 21, s. 303. (İstanbul 2000).
- 58 "Gülşani", *EI²*, c. II, s. 1136-1137.
- 59 *Mystique, Etat et Société: Les Halvetis dans l'air balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours*, E.J. Brill 1994, s. 79.
- 60 Ocak, *Zındıklar*, s. 315.
- 61 Himmet Konur, *İbrahim Gülşenî, Hayatı, Eserleri, Tarikatı*, İstanbul 2000, s. 126.
- 62 İsmail E. Erünsal, "Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları II: Kanunî Sultan Süleyman Devrine Ait Bir İn'âmât Defteri", *Osmanlı Araştırmaları*, no. 4, İstanbul 1984. s. 7.

İrdi İslâmbol' a ol sâlâr-ı dîn
Dindi tarih "câe İbrahim Halil"

934 yılını vermektedir (Mehmet Akay, *İbrahim Gülşeni'nin Divânı, Metin-Dil Hususiyetleri-Sözlük*, Basılmamış Doktora Tezi, Konya Selçuk Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 1996, s. XXI).

İbrahim-i Gülşenî hakkında Ebu's-Su'ûd Efendi'nin verdiği uzunca bir fetva E. Düздаğ tarafından yayınlanmıştır. Ebu's-Su'ûd efendinin fetvasının su'al kısmında Zeyd'in mes'eleyi ortaya koyarken "Merhum Çivî-zâde fetvası bu hususta kâfidir. Anların imâmetleri câ'iz değildir ve anlara i'tikad eylemek hatadır ve ana mensup olanlar dâll ve mudıll ve zebîhaları haramdır" dediği buna karşılık da Amr'ın "Çivî-zâde yalnız anın hakkında bed-gümân olmamıştır, Şeyh-i Ekber Muhyiddin-i Arabî ve Şeyh Ömer İbnü'l-Fârız ve Molla Hüdâvendigâr (kaddesa'llahu esrârehüm) ve sâ'ir meşâyihden çok kimselere sû-i zan itmişdür, anın re'yi bize delil olmasa olur, zîra mutlak söyleyüp selb-i küllî eylemişdür" şeklinde cevap verdiği belirtilir.⁶³ Çivî-zâde'nin İbrahim-i Gülşenî ile ilgili olarak verdiği fetvalar Le'âlf'nin derlediği fetva mecmuasında mevcuttur:

Şeyh İbrahim müridlerinden olan vâ'izleri hâkimü's-şer' men' itmek gerek midür ? El-cevâb: gerekdür. Çivî-zâde.

Şeyh İbrahim müridlerinü besmele ile zebh itdükleri şer'an helal midür ? El-cevab: fî-zamâninâ meşhûr olan Şeyh İbrahim ki Mısır'da fevt olup Medrese-i Mü'eyyide kurbünde defn olunmuşdur. Anuñ hâlini tafsîl üzerine bilüp eger mürid olan zındıkdur. Milleti yokdur. Zebîhası meyledür. Helal olmaz. Çivî-zâde⁶⁴.

⁶³ M. Ertuğrul Düздаğ, *Şeyhülislâm Ebussud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, İstanbul 1998, s. 307-308.

⁶⁴ Çivî-zâde'nin İbrahim-i Gülşenî ve müntesibleri konusundaki fetvasının muhtevası genellikle Ebu's-Su'ûd Efendi'nin fetvasından çıkarıldığından bazı tarihî gerçeklerle uyuşmayan yorumlar yapılabilmektedir. Mesela A. Y. Ocak'ın "Çivî-zâde'nin Şeyh İbrahim-i Gülşenî'nin zındık ve mühlid olduğu konusunda halk arasında epeyce tahriklerde bulunmuş ve ona mürid olanların aynen onun gibi zındık ve mühlid olacakları konusunda fetvalar vermişti" (Zındıklar s. 314-315) şeklindeki tesbiti, Çivî-zâde'nin İbrahim-i Gülşenî'nin bizzat kendisi ile ilgili vermiş olduğu fetvaları bulunmadıkça bir tahminden ileri gitmeyecektir. Çivî-zâde'nin mevcut üç fetvası da İbrahim-i Gülşenî'nin müridleri hakkındadır.

Zeyd-i âlim fi-zamâninâ meşhûr olan Şeyh İbrahim müridleri yahûdî tâ'ifesinden küfrde eşeddür. Zîra bunlar Resûlu'llahun -salla'l-lahu 'aleyhi ve sellem- nübüvvetine ve hem fazlına münkirlerdür. Ammâ yehûdî tâ'ifesinüñ ba'zı Hazret-i resûluñ nübüvvetine münkir fazlına mu'terifdür. Ve ba'zı hem nübüvvetine ve hem fazlına mu'terifdür, lâkin nübüvveti 'Araba mahsûsdur dir dise şer'an Zeyd'e ne lâzım olur ? El-cevâb: nesne lâzım olmaz. Çivî-zâde⁶⁵.

Ebu's-Su'ûd Efendi'nin de İbrahim-i Gülşenî'yle ilgili diğer bir fetvası daha mevcuttur.

Zeyd "Resûlu'llah salla'llahu 'aleyhi ve sellem beş on kişiye hidayet eyledi Şeyh İbrahim bütün dünyaya hidayet eyledi dise Zeyd'e ne lâzım olur ? El-cevâb: sebb-i sarîhdür. Katli helâldür. Ebu's-Su'ûd.⁶⁶

Bu fetva, A. Ocak'ın Ebu's-Su'ûd Efendi'nin yayınlanmış olan fetvası konusunda yaptığı "[Ebu's-Su'ûd Efendi] doğrudan doğruya Şeyh İbrahim-i Gülşenî'nin ve gülşenîlerin zındık ve mülhid olmadıklarını açık bir şekilde belirtecek yerde, daha genel ve biraz da kaçamaklı cevap veriyor. Bu da onun şeyhin tasavvufî meşrebinin tam anlamıyla ehl-i sünnet'e uygunluğu konusunda yeterince müsbet kanaat sahibi olmadığını düşündürüyor"⁶⁷ şeklindeki yorumun isabetli olduğunu göstermektedir.

Şeyh Muhyiddin-i Karamanî

İbrahim-i Gülşenî'nin önde gelen halifelerinden olan Şeyh Muhyiddin-i Karamanî de bu devirde zındıklık isnadıyla idam edilen meşâyihdendir. Kendisiyle ilgili bilgilerimiz Ebu's-Su'ud Efendi'nin fetvaları, şer'i sicil kaydı ve Muhyi'nin Şeyh İbrahim-i Gülşenî'nin Menakıbının neşriyle oldukça zenginleşmiştir⁶⁸. Her ne kadar Şeyh Muhyiddîn-i Karamânî'ye dâir sicil kaydı Ahmet Refik Gür'ün 1971 yılında tamamladığı doktora tezinde ele alınmışsa

⁶⁵ Seyyid Ahmed b. Mustafa eş-şehîr bi-Le'âlî, *Mecma'ü'l-Mesâ'ili's-Şer'iyye fi'l-Ulûmi'd-Diniyye*, s. 9^{a-b}. Kütüphanemdeki nüsha.

⁶⁶ İSAM Kütüphanesi, Orhan Şaik Gökyay Yazmaları no. 1, s. 247b

⁶⁷ Ocak, *Zındıklar*, s. 316.

⁶⁸ Ocak, *Zındıklar*, s. 318-319.

da⁶⁹ ilim âlemine duyurulması Ocak'ın zındıklar hakkındaki kitabında bu kaydın geniş bir tahliliyle metnin verilmesinden sonra mümkün olabilmıştır.⁷⁰

Şeyh Karamanî'nin idam tarihini her ne kadar Atâf ve Muhyi-i Gülşenî 957 olarak vermektelerse de A. Ocak sicil kaydındaki Kandî'ye âit tarih mısraından hareketle bunu 950 olarak düzeltmek istemektedir:

"İdam tarihi gerek Atâyî'de, gerekse Muhyi-i Gülşenî'de 957/1550 olarak zikredilmekle beraber, zamanın şâirlerinden Kandî'nin,

Kandî didi tarih "Karamanî'ye la'net

şeklindeki, ebced hesabıyla düştüğü, mahkeme sicil kaydında mevcut tarih, 950/1543-1544'e karşılık gelmekte ve bu, mısraın hemen altında da rakamla 950 olarak kaydedilmiş bulunmaktadır. Şeyh Muhyiddin-i Karamanî'nin idamını müteakip kaydedildiği şüphesiz olan bu tarih, bize göre doğruyu yansıtmaktadır; böylece şeyhin idamını yedi yıl geriye götürmek ve Atâyî ile Muhyî-i Gülşenî'yi tashih etme lüzumu ortaya çıkmaktadır"⁷¹

Kanaatime göre Kandî'nin tarih mısraına dayanarak bu tarihi tashih etmek mümkün gözüküyor. Her şeyden önce böyle tarih mısralarının altlarına rakamla yazılan tarihlere güvenmemek gerekir. Tecrübelerime dayanarak her zaman tarihi kendim hesaplamaya çalışırım. Burada da öyle yaptım. "Karamânî'ye la'net": Karamânî'ye = 407; la'net = 550 = 957. Görüldüğü gibi tarih mısraı 957'yi vermektedir. Filhakika bu hadiseyle ilgili olarak düşürülmüş ancak bugüne kadar dikkati çekmemiş başka tarihler de vardır. XVI. Asra âit bazı şiirleri ihtivâ eden bir mecmuada da Karamanî'nin katliyle ilgili iki tarih vardır ki her ikisi de 957 tarihini vermektedir⁷². Bunlardan birincisi "lâş-ı hûk" dur. Yani domuz leşi. İkincisi ise "Tu'me-i seg şüd Karâmânî pelîd" dir⁷³. Karamânî'nin katliyle ilgili olarak düşürülen her üç tarihin de son derecede ağır ifadeler içermesi dikkat çekicidir.

Ayrıca Kandî'nin tarihi sicil'deki kayda da Ocak'ın da belirttiği gibi bir başkası tarafından sonradan ve farklı bir kalemle eklenmiştir. Bazı Ebu's-Suud

69 Ahmed Refik Gür, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Müessesesi*, Doktora Tezi, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1971, s. 129-130.

70 Ocak, *Zındıklar*, s. 322-324 ve 357-360.

71 Ocak, *Zındıklar*, 321.

72 Yapı Kredi, Sermet Çifter Ktp. Yazma no. 162, s. 168.

73 "Pis Karâmânî köpeklere lokma oldu".

Efendi fetvalarına da, Kandi'nin katli dolayısıyla düşürülen bu tarihin tam metninin ilave edildiğini görüyoruz.⁷⁴ Aslında bu kaydın yer aldığı sicil defteri de doğru tarihin tesbiti konusunda bize yardımcı olmaktadır. Her ne kadar Karamanî'yle ilgili kayıta herhangi bir tarih bulunmuyduysa da bu kaydın öncesinde yer alan kayıtlarda 957 ve 958 tarihlerinin bulunduğu görülmektedir. Bu da Karamanî'ye âit kaydın tarihinin kaynaklarda da belirtildiği gibi 957 olmasını gerektirir.

Aşık Çelebi Şeyh Karamanî'nin müridlerinden Sâlikî adlı bir şâirin ilginç hayat hikayesini şöyle nakleder:

Sâlikî: Edimelidir....Televvünü gâlib olmağın Galata azablarından oldu andan nikbetü suretine girüp Şeyh İbrahimî şivesiyle Mısır'a varup ol diyaruñ mukallid arablarından oldu.... Fenn-i tasavvufa müştâgil ve ilm-i tevhîde mütevağğil geçerdî ammâ itikadı medhûl degül idi ve hilâf-ı şer' ü menkul kelâmı menkul degül idi. Gâh Rumili'nde gâh İstanbul'da olurdu. Mâ-meleki kitâba mebzûl idi. Neylerse eyler kitâba akçeyi pulı bol bol bulurdu. Karâmânî nâm şeyh tûğ-i şer' ile maktul oldukça gürûh-ı sûfiyyûn hakkında çok güft ü gû ve 'ulemâ-i şer'atden guluvv oldukça egerçi müftî efendi huzûruna vardı 'aka'idin şer'a tatbik idüp kilimin sudan çıkardı amma çok geçmedin ol vehmden mâlî-hulyâ 'âriz oldu ve kuvve-i 'âkilesine efkâr-ı bâtile müte'âriz oldu. Dârü's-şifâya koyup derzencîr itdiler, ilâcında etibbâ haylî tedbîr itdiler. Ammâ ilâc-pezîr olmadı birkaç günden fevt olup ecelden gürîz ü güzîr olmadı".⁷⁵

Şeyh Karamanî'nin katlinden sonra takibe uğrayan müridlerinden biri de şâir Sânidir. Gelibolulu Âlî bu konuda şu bilgiyi vermektedir:

"...Evâ'il-i cevânîde töhmet-i ilhadla katl olunan Şeyh Karâmânî'ye mürid oldu. Esnâ-yı tefîşde dahi mazhar-ı gazab olması mukarrer iken güçle kurtuldu. Fî-mâ-ba'din mecâlis-i harâbâtdan dûr olmadı. Şeyhler bezmine yakın olmağa tevbeler itdüm diyü hum-hânelerden mehcûr olmadı. Hadd-ı zâtında tab'ı mezra'a-i tohm-ı ilhâd idüğü kesret-i fisk u fesâd ve sû-i i'tikadından ma'lûm idi. Nihâyet

⁷⁴ Mesela bkz. İSAM Kütüphanesi, Orhan Şaik Gökyay Yazmaları no. 1, s. 245b.

⁷⁵ Kılıç, a.g.e. s. 505-506.

üstür mezhebek kavli ile âmil olup ketmine râğib idüğü evzâ'ında mefhûm idi. Evâsıt-ı ömründe yeniçerilikden kurtulup sekbân oldu. Ba'dehu ebnâ-yı sipâhiyân zümresine dâhil olup murâdına dest-res buldı. Şol zamân ki şehriyâr-ı cihân Sultân Süleyman Hân şürb-i şarâba belki anı işrâba ve irtikâba yasağ eyledi, mu'tekif-i kûy-ı harâbât olan Sâni' bi'z-zarûre kahve-hâneler mecâlisine tereddüd kıldı".⁷⁶

Aşık Çelebi'nin ve Gelibolulu Âlî'nin naklettikleri Şeyh Karamanî'nin idamından sonra taraftarları hakkında şiddetli bir takibatın olduğunu göstermektedir.

Vâ'iz Vâlihî:

Ateşli vaazlarıyla şöhret yapmış bir şeyh olan Vâlihî aynı zamanda şâirdir. İbrahim-i Gülşenî'ye intisab etmek için gittiği Kahire'de, şeyhin ölümü üzerine oğlu Ahmed Hayalî'ye intisab etmiş ve bir süre sonra da Edirne'ye dönerek irşâd faaliyetine başlamıştır.⁷⁷ Aşık Çelebi kendisinden övgüyle bahsettiği Vâlihî'nin bir Vâ'izle arasında geçen hadiseden ötürü padişah tarafından Edirne'den sürüldüğünü belirtir:

"Nâgâh çeşm-i erbâb-ı hasedden nazar-ı bed irişüp bir vâ'iz-i rüsvâyî ve bir müteseyyid-i mürâyînüñ fitnessi belâsı ile bir tarihte ki, Emrî Çelebî târihin ta'miye tarîki ile böyle edâ itmişdür, Mısra' : Şâhımız târih iderdi kesse başın vâ'izüñ. Valihî'ye ve bir sahîhü'n-neseb seyyide ve iki ehl-i 'ilme ve mezkûr vâ'iz-i fitne-cûy-ı bed-hûya cenâb-ı pâdişâhîden gazab...buyurulup nefy-i beled olundı."⁷⁸

Aşık Çelebi *Tezkire*'sini yazdığında (976/1568) Vâlihî hâlâ sürgünde olmalı ki Vâlihî'nin affı için dua etmektedir: "Ümîddür ki yine ilhâm-ı İlâhî ile günahları afv ve hatt-ı siyâhları defter-i eyyâmıdan mahv olına inşâ'allah"⁷⁹

971 tarihli Ruus Defterinde bu hadiseyle ilgili bir kayıt bulunmaktadır. Kayıt şöyledir:

⁷⁶ *Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire kısmı*, hazırlayan Mustafa İşen, Ankara 1994, s. 296-297.

⁷⁷ Ömer Faruk Akün, "Vâlihî", *İA*, c. 13, s. 187-188, İstanbul 1986.

⁷⁸ Kılıç, a.g.e. s. 271.

⁷⁹ Kılıç, a.g.e. s. 271.

"Edirne'de Murâdiye hatibi olup ilhad isnad olunan Emîr'in elinde Rafizî kitabları bulunup ve hismî olan Kûçek Emîr ve Rûşenî ve Muslihü'd-dîn nâm müderrisler ve Vâlihî nâm vâ'iz şehirden sürülüp İslâmbol'da ve Edirne ve Bursa'da durmayalar diyü buyruldu. 6 Rebiü'l-âhir 971.⁸⁰

Aşık Çelebi'nin bahsettiği vâ'iz-i fitne-cûy-ı bed-hûy Muradiye hatibi Emîr olmalıdır. Atâî'nin naklettiğine göre "beyne'l-enâm Vâ'iz emîr ünvanı ile meşhur olan" bu zatın asıl ismi Abdülkerîmdir ve melâmî tarikatının esaslarını yaymağa çalışmaktadır⁸¹. "Ekâbir hakkında itlak-ı lisan ve sell-i seyf-i beyân itdükleri için bir-iki def'a nefy-i beled olmuş idi". (Atâî, s. 597). Öyle gözükmüyor ki bu dönemde yoğunlaşan Rafizîler hakkındaki ta'kibattan⁸² büyüklere dil uzatan ve melâmîlik tarikatını yaymaya çalışan Vâ'iz Emîr ile birlikte Valihî de nasibini almıştır.

Bir süre sonra Vâlihî'nin affedildiğini III. Murad'ın Selimiye camiinde vâiz olan Vâlihî'ye ödünç kitap verilmesini emreden 991/1583 tarihli bir hükmünden öğrenmekteyiz:

"Edirne'de merhum ve mağfurun-leh babam Sultan Selim Han aleyhi'r-rahmeti ve'l-gufrân (vakfî) mütevellisine hüküm ki:

Câmi-i şerîfde vâiz olan iftihârü'l-ulemâi's-sâlikin Mevlânâ Vâlihi Mehmed -zîde takvâhu- câmi-i şerîfde vakf olan kitablardan lâzım olup taleb eylediği kitap virilmesini emr idüp buyurdum ki vüsul buldukta Mevlânâ-i mezbur zikrolunan vakıf kitaplardan kendüye lâzım olan kitabı talep eyledükte mütalâa için virüp taallül itmeyesin"⁸³

Vâlihî serdar Lala Mustafa Paşa'nın Şark seferine de iştirak etmiştir. 28 Receb 986-15 Receb 987 tarihleri arasındaki tayinleri ve bazı hadiseleri ihtiva eden bir Ruus defterinde Valihî ile ilgili iki kayıt vardır. Bunlardan birincisinde "sâhib-i sa'adet Mustafa Paşa hazretleri diyâr-ı Şark'a teveccüh eylediğinde

80 BOA. Kamil Kepeci, Ruus no. 218, s. 84. Valihî'yle ilgili ruus kayıtlarına dikkatimi çeken asistanım Bilgin Aydın'a teşekkür ederim.

81 Nev'i-zâde Atâî, *Şekayık Zeyli*, İstanbul 1268, s. 597.

82 Saim Savaş, "Les Menées Safavides en Anatolie au XVIe Siècle et les Mesures Prises à leur Encontre par l'État Ottoman", *Anatolia Moderna*, c. IX, Paris 2000, s. 74-85.

83 BA, Mühimme Defteri 51, s. 79.

kendisine ta'yin olunan mîrî develerden vâ'iz Vâlihî Efendi'ye de bir katar deve tahsis edildiği" bildirilmektedir⁸⁴. İkinci kayıta ise hâlen Şirvan'da müfti ve müderris olan Mevlânâ Vâlihî'nin yüz elli akçe ile Demür Kapu kadılığına tayin edildiği belirtilmektedir (aynı belge s. 3).

*

* *

Latîfî, Tezkire'sinde, ayrıca o dönemde yaşamış üç mülhid üzerinde genişçe durmuş ve önemli bazı bilgiler vermiştir. Latîfî'deki bu biyografilerin şimdiye kadar dikkat çekmemesi muhtemelen eserin A. Cevdet tarafından yapılan neşrinde bu bilgilerin muhtasarca geçilmiş olmasındandır. Bunlardan birincisi Şeyh Davud'un halifelerinden ilm ü zâhir ve bâtında kemâle ermiş, te'lifâtı ehli indinde makbul olan Kâşîfîdir⁸⁵. Kemâlpaşa-zâde te'lifâtın pek beğenirmiş. Latîfî Kâşîfî'nin yazmış olduğu eserlerde sapık fikirlerini nasıl ortaya koyduğunu şöyle anlatır:

"Fırka-i dâllenüñ ekâvîl-i ihtilâfâtın mânend-i şuhûr-ı eyyâm otuz bâb bir kitâb idüp adını *Tehzibü'l-'akâyid ve Müfîdetü'l-fevâyid* virmişdür. Amma dirler ki kendünün dahî 'akîdesinde râyiha-i ilhâd ihsâs olunurdı ve âşâr-ı kelâmında ve sevğ-i merâmında ve i'tikâdından nâşî olan 'ilel ü hâlel ve mâ-fi'z-zamîri im'ân-ı nazâr olunsa tahrîrâtında bulunurdı. Zirâ sülûkünde kendüye lâyiğ olan şübühât-dur ki hûkemâ ve meşâyihüñ ekâbirinden ba'zına isnâd idüp murâdâtın anlarun lisânından beyân idüp anlara isnâdla isbât itmek ister. Zirâ irâd itdüğü mebahîş medhül u memnu' çıkup fesâdı zâhir olursa mu'terizün i'tirâzından menâs bulup kendüyi halâs ide. Fi'l-misâl yılıñ il eliyle tutmak gibî. Fi'l-cümle fesâdın derk itdüğinden hazer idüp 'akidesin izhâr itmezdi. Muvahhid da' vâsın itmekden ne fâyide ki tevhidi tekmil itmeyicek hâricde misâli sol içi çürük meyveye ve fâsid olmuş beyzaya benzer ki şüret-i zâhirîsi şihhatde ola".

⁸⁴ BOA. Kamil Kepeci, Ruus no. 232, s. 397.

⁸⁵ Latîfî, *Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ*, hazırlayan Rıdvan Canım, Ankara 2000, s. 453-455. Ahmed Cevdet neşrinde (*Âşâr-ı Eslâftan Tezkire-i Latîfî*, Der-saadet 1314) bu şâirle ilgili verilen bilgiler (s. 277-278), R. Canım neşrindeki bilgilerin yarısından da azdır.

Latîfî, Kâşîfî'nin mehdilik iddiasında bulunduktan sonra uğradığı akibeti de şöyle hikâyet eder:

"Lâcerem bir sevdâ-yı hâim ile 'uzlet 'ani'l-enâm idüp bir ğâr-ı tarda müddet-i mütemâdi yatdı ve riya ve riyâzat ile geceyi gündüze katdı. 'Akıbet Mehdî-vâr ğârdan zühûr u hurûç idüp İbrahim Paşa 'ahdinde mehdîlük da'vâsın itdi. A'yân-ı erkân 'illet-i hikmetin iz'ân itdiler ki yübüset-i riyâzatdan dimağı muhtel olup mizâc-ı bî-ilâcı i'tidâlden inhirâf bulmuşdur ve cevî-i dîmâg-ı bî-ferâğı vesâvis ü hevâcisle tolmışdur. Her ne kadar ki nush u pend ve kayd-bend itdiler nâfi' ü sūd-mend olmadı ve mâl ü merâtib ile nevâziş itmek dilediler semt-i da'vadan 'udül idüp kabul kılmadı. Mehdî-i 'ahdüm sözüm sem'-i kabul ile işidün eğer zer-i kâlüm hâlis fehm olunmazsa mehekk-i tiğ ü nîze ile imtihan idün ki mehdî-i mühdî olanı kılıç kesmez ve ihtilâfât-ı rüzgârdan üstine yavuz yil esmez didi ve turdı. Âhir u 'akıbet bu kavîl üzere turup mezbûrî zer-kâl-i bî-kalîle mihekk-i tiğe urdılar. Vaktâkim esb-i da'vâ 'arşa-i imtihanâ yeldi kal (ü) kalbinde 'illet ü ğış bulundukda seyf-i kıti' burhân-ı sâti' gibi nizâ'ı kat' itdi. 'Alâyim-i eşrât-ı sâ'at her vechle zâhir degül midür ki her divâne-i ğar-nişin mehdîlük da'vâsın ve her ehrimen-i bî-dîn Benî aşfarluk sevdâsın kılar".

Latîfî'nin naklettiğine göre yine o dönemde yaşamış olan Kâzîmî de ilim tarihini terk edip mesâlik-i meşâyih sülûk etmiş ve felsefeyle çokca meşgul olduğundan dâire-i ilhâd ve vâdi-i ibâhâta düşmüşdür⁸⁶. Latîfî, Kâzîmî'yi anlatırken dönemin tasavvufî hayatına ve tarikat yolunu kullanarak ilhad yoluna sapışa dâir önemli bilgiler verir⁸⁷:

"Vilâyet-i Anatolıda Kazâbâd kurbindendür. Monla Lutfi-i maktul mu'âsırlarındandır ve dânişver ü dânişmend zihn ü zekâda beyne'l-akrân bî-mânend idi. Tarîk-i tahsilden-rücü' idüp mesâlik-i meşâyih sülûk itmiş idi ve meşâyihden bî-had 'azizlere irişdi ve erbâb-ı tâc u ridâ ile muhtelit olup aşhâb-ı tesbîh u 'asaya karışdı.

⁸⁶ R. Canım neşri, s. 455-457.

⁸⁷ Ahmed Cevdet neşrinde bu bilgilerin tamamı ve müteakip bölümler atılmıştır (s. 278).

Âhir isti'dâdında kusûr ve meşrebinde fütür olmağın ve ekser-i evkâtda hukemâ ve felâsife resâyiline mütâla'a kılmağın bu dahî kemâ-sebak 'ilm-i tevhidi tekml idemeyüp dâ'ire-i ilhâd u iskata ve vâdî-i ıtlak u ibâhata düşdi ve cümle-i tekâlif-i şer' iyyeden beri olup mübâhiler kelimâtın ve melâhide ve zenâdıkâ 'ibârâtın söyler oldı. Zîrâ ittifâk-ı meşâyih-i ekmelîn ve icmâ'-ı ehlu'llâh ve vahdet-âyin-i ehl-i yakîn budur ki tevhidi tekml iden teklife inkâr eylemez ve mebde'ini bilen kimse me'âdını dahî mülâhaza idüp muktezâ-yı hılâf-ı şer' söz söylemez. Fî-zamâninâ nice mülhid ü mübâhî vardur ki kemâl-i tevhidden dem urur ve 'ilm-i tasavvufun makâmât-ı 'illiyyesinden ve hakâyıkınun dekâyıkından haber virür ve çilehâne-i şaht u tāmâtdan melâ'-i a'lâyı korsan bir bir görürler. Amma harekâtlarında âşâr-ı dalâlet görünür ve mukârenetlerinden 'alâyim-i şekâvet fehm olunur. Hâli kâl idinmiş bir nice bed-hâl ve hâlleri bi-me'âl türrehât-ı şüfıyye ile bir kıl ü kâl ve menba'-ı şikâk u dalâl amma kendü zann u zu' mınca her biri merd-i zü-fünün ve mürşid ü muşlih-i reh-nümündür. Amma kavlı ü fi'lleri nâ-meşrû' ve kavilleri nâ-marzî ve ğayr-ı mesnûn. Zîrâ her muvahhidün tevhidi teklifin ıskât ide ol tevhid olmaz ilhâd olur ve bir kimsenün ki ma'rifeti şerî'atin ifsâd ide ol ma'rifet ü 'ilm olmaz sü'-i i'tikad olur. Mecmû'-ı meşâyih-i muvahhidîn hod tevhidi inkıyâd-ı şer'-i şerîfde bulmuşlardur ve cemî'-i tâlibîn ü vâşılın kurb-i kurbıyyeti Cenâb-ı Hazret-i Haqqâ sebîl-i şer'-i Rasûl-i mübîn ile vâsıl olmuşlardur. Bir dâra duhûl murâd idinen sebilinden ve bâbından dâhil olur sâhib-i dâra vuşûl bulanlar tariķinden vuşûl bulurlar. Düzd-i bî-müzd gibi bâm u revzenden girmiş ve cidâr-ı darı laķb u şaķb idüp halvet-serâ-yı hâssa girmiş yokdur".

Kâzimî de ilhad ithamına ma'ruz kalmış ancak ilm-i zâhir ve batında mâhir olduğu için Kâşifi'nin uğradığı akibete uğramamıştır:

"Lâbüd mümâ-ileyhün netâyic-i kelimâti ve fehâdî-i ebyâti râyihâ-i ilhâd ve büy-ı sü'-i i'tikad ihsas olunur. Hâssa ki bu beyt zikr olunan mukaddimeyi mübeyyindür.

Şi'r: Zâhidâ billâh teklifâtı 'arz itme bize
Biz halife-zâdeyüz kulluk degüldür şânumuz

Çün mukallid olanun olmazmış imâni şahih
Zâhidâ taklididür sanma bizüm imânumuz

Nesr: Lâcerem ehl-i zâhir bu kelimâtun zâhirine nazâr idüp mezbûrı tekfir ü tahattı itdiler ve fehvâ-yı kelâmın e'imme-i 'ulemâdan erbâb-ı fetvâya ilettiler. Lâbüd 'ulemâ-i şer'-âyin ekşere'llâhu emsâlehüm cem' olup murâd u me'âlin söyletdiler ve kelâmın te'vîl itdiler. Âhir te'vile kâdir ve 'ilm-i zâhir ü bātında mâhir olmağla sözüni şer'-i şerife muvâfık nice vücûh üzre te'vîl ü tevcih itdi. Çünkü ıstılâhâta kâdir idi, dâ'ire-i şer'atdan sözüni serhadd-i tarikata ve hadd-i tarikat-ı tarikatdan tarik-ı hakikata iledüp kemâlâtını anda izhâr itdi. Ol meclisde hâzır olan 'ulemâ ve fuzalâ cümleten tahsîn ü teslim eylediler ve nev'an hicâb u hicânet hâsıl idüp gitdiler.

Beyt: *Hidâye* ile hidâyet bula mı 'allâme
'Akâyid okumayanlar 'akide olmasa pak"

Latifî, Kâzımî'nin ibadet hakkındaki bazı görüşlerini nakleder. Nakledilen bu görüşler Kâzımî'nin melâmilikle ilgisi olabileceğini göstermektedir:

"Bu beyt dahî hukemâdan hakîm Nâsır-ı Husrevden tetebbu' u tercemedür.

Beyt: Bu mukallidler kaçan tâ' at iderdi Hâlika
Cennet içre ger ümmîd-i hür u ğilmân olmasa

Nesr: Beli cennet didükleri 'arif-i billâh olanlar katında bir fıkdan-ı şehvet ve muktezâ-yı nefis ü lezzetdür. Merd-i Hudâ-perest olanlar ümmîd-i na'im ve bîm-i cahîm için tâ' at u 'ibâdet itmez. Belki a'mâl-i muhlisîn ve şulehâ-yı şâlihîn gibi li-merzâti'llâh li-vechi'llâh ider. Şol tâ' at u 'ibâdet ki havf u recâ için ola 'âbid-i 'ibâdet-pîşe anda ne kadar kadr-i zevk u lezzet bula.

Beyt: Tâ' at degüldür ol k' ola bîm-i cahîm için
Yâhüd ümîd-i ni' met-i dâr-ı na'im için

Beyt: Tâ' at odur ki hâlis ü muhlis ü bî-garaz
Fi' le gele makâm-ı rızâda Kerîm için"

Kâzîmî, kendi görüşlerini din büyüklerine tarikat ulularına isnad ederek gizlemeyi başarmış ve hayatının sonuna kadar halkı idlal etmiştir:

"Ve fetva kitâbların ve meşâyih risalelerin tetebbu' idüp cümle-i mezâhibden kendü meşrebine mülâyim ü münâsib bir âsân mezheb peydâ idüp efâl-i memnu' anun her birin e' imme-i ' izâm ve meşâyih-i kirâmdan birine isnâd itmişdi. Ol isnâd-ı kâzibe ile tarîk-i tenâsuha ve râh-ı zenâdıka gitmişdi. Şavm u şalât ve hacc u zekâtıdan ve dâr-ı na'im ü dâr-ı câhîmden murâd budur diyü âyât u ehâdisi nice delâyil-i fâside-birle te'vîl ve nice sâde-dilleri ol te'vîl-i 'alîl ile idlâl u tadrîl idüp hem dâll ü hem mudill oldı".

Hurufiliğin Anadolu'daki ilk temsilcilerinden olan Temennâyî araştırmacıların dikkatini çekmiş, elimizde şiirlerinden sadece birkaç örnek olmasına rağmen yapılan bazı çalışmalarda kendisine yer verilmiştir. Ancak Latîfî Tezkiresinin tenkitli neşrinden sonra bu şairin görüşleri ve hurufilik hakkında oldukça detaylı bilgiye sahip oluyoruz⁸⁸. Latîfî Temennâyî'nin biyografisine şöyle başlar:

"Kayseri kurbinden zenâdıka zümresinden ve melâhide fırkasından bir kalender idi. Adem ot gibi biter ve ot gibi yiter diyen küfr-güylarun biri idi. 'İlm-i hurûfa ve mezheb-i tenâsuha ve hulûle müte'allık kitâblar cem' idüp yanına zenâdıka haylinden hayli zenâdıka ve melâhide cem' itmişdi".

Ancak Temennâyî silsile-i tarikini evliyâ-i kibârdan birine nisbet ederek kendi mezhebini gizlemeyi başarmıştır:

88 R. Canım Neşri, s. 200-202.

"Amma tarîk-i bâtıllarını haq çıkarmak için silsile-i tarîklerin evliyâ-i kibârdan birine nisbet itmişlerdür ve kendü i'tikâdlarınca cümle-i mezâhibden hâriç bir mezhebe gitmişlerdür ve teşebbüs teşbih ittükleri efâl-i bâtılanun her birin evliyâ-i kibârdan birine isnâd ve zu'm-ı fâsidlerince her kavî-i memnû'da ve fi'l-i nâ-meşrû'da bir uluya isnâd itmişlerdür.

Nazm: Çak hurüfiden tutubdur mezhebi
Kârbân-ı şer' a uymaz her biri

Ka' be-veş Bağdâda gidendür bular
Meyyiti pür-nür idenlerdür bular

Kıbleyle bunlara birdür cenüb
'Ömri oldukça yürürler hep cünüb"

Latîfî dönemindeki huruffilerin görüş ve inanışları hakkında da şu bilgiyi vermektedir:

"Her biri bir iblis-i insdür ve her biri maqûle-i ğavî-cinsdür. Çünkü şer'-i şeri'atden dūr u biründür. *Elâ inne hizbe's-şeytânî hümmü'l-hâsirîn*. Ve ol gürüh-ı gümrâh ne'üzü billâh mezhebelerinin vüs'atinden cemî'-i muharremâti helâl ü mubâh bilürler ve cemî'-i kütüb-i münzeleyi tevcih-i bî-vechle şekl-i insânda bulurlardı ve tahâretsüz âdeme secde kılurlar.

Beyt: İtmedi anı nasârâ vü cehüd
Âdeme eyler tahâretsüz sücüd

Cümle-i hurûfî a'zâ-i insânda bulurlar ve her 'uzvı bir harfe nisbet kılurlar. Bu matla' dan bu mâ' nâ zâhirdür.

Matla' : Ey sanem sen mazhar-ı Allâhsın
Nüşa-i cümle kelâmu' llâhsın

"Âdem 'âlem-i kübrâ ve mazhar-ı Hazret-i Hudâdur diyü gördükleri mahbûba secde iderlerdi ve secdelerinde sehv idüp tarîk-i iblise giderlerdi. Bir tâ'ife-i nâ-hayife-i dâll ü mudilldür. Mezheb-i rafz üzere ölmeği ve ol i' tikâd-ı fâsid üzere can virmegi ve küfr söyleyüp ihrâk-ı bi' n-nâr olmağı merâtib-i şühedâdan 'addiderler. Şol mülhid ki 'âdet üzere eceliyle öle anı murdâr öldi dirler".

Latîfî, Temennâyî'nin II. Bâyezîd tarafından hurûfîler hakkında başlatılan ve çoğunun öldürülmesiyle sonuçlanan takibatta öldürülüp-öldürülmediğini bildirmemektedir:

"Sultan Bayezîd Han devrinde icma'-i 'ulemâ ile bi'l-ittifâk ol tâ'ife-i şikâkun kimini âb-ı tiğ ile iğrâk ve kimini dîv-i racîm gibi âteş-i reddile ihrâk idüp ol teberâyilerün tiğ u teber ile zâviye-i vücûddan göçürdiler ve cîsr-i kahr u gâzabdan geçürüp süy-ı cahîmde mâ-i hamîm içürdiler".

Latîfî, Temennâyî'nin şiirine örnek olarak iki beyit verir:

"Bu bir iki matla'-ı memnû' anun türrehâtından ve cümle-i küfriyyâtındandır.

Matla': Şüfî kalender ol gel kazıt saçı sakalı
Sana bu kıl duzakdur gider bu kıl ü kâli

Velehu: Ebleh olma şüfî virme naqd-i 'ömri nesneye
Gözün aç didâr u cennet hür u ğilmân bundadır"

*
* *

Zikrettiğimiz örnekler, münferit hadiselerden yola çıkarak XVI. asrın dini düşünce ve hayatına dâir genellemelerde bulunmanın pek sağlıklı bir yol olmadığını göstermektedir. Görüldüğü gibi bazen çok aşırı fikir ve düşünceleri savunanlar müsâmâha görmüşler bazen de ehl-i sünnet anlayışına aykırı inanca

sahip oldukları ithamıyla bir takım kimseler şiddetle cezalandırılmışlardır. Öyle anlaşılıyor ki heterodoks düşünce ve görüşler ekseriyetle ihtiva ettikleri mesajdan dolayı değil de bir otorite tarafından müsamaha edilemeyecek bir seviyeye ulaştığına karar verildiğinde heretic bir karakter kazanmaktadırlar⁸⁹. Yukarıdaki örnekler de bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. O halde ilhad suçlamasıyla öldürülenlerin çoğu serbest fikir ve düşüncelerinden dolayı değil de bu fikir ve düşünceleri -içteki siyasî gelişmeler açısından sakıncalar arzeden-yanlış bir zaman ve zeminde ifade ettikleri için cezalandırılmışlardır denilebilir⁹⁰. Genellikle ilhad suçlaması da çeşitli şekilde cezalandırılmalar için bir bahane olarak kullanılmıştır.

89 R. I. Moore, *The Formation of a Persecuting Society* (Oxford 1987), s. 68-69.

90 Bu konuda Aşık Çelebi'nin şâir 'İşretî'nin biyografisi dolayısıyla Eskişehir yakınındaki Seyyid Battal Gazi Tekkesiyle ilgili olarak verdiği bilgiler güzel bir örnektir. Yıllarca her türlü kötülüğün işlendiği bu tekkeye hiçbir müdahalede bulunulmamış, ancak Kanuni döneminde şâir 'İşretî Eskişehir kadısı olup Seyyid Battal Gazi Ocağının teftişine me'mur ve buradan aşıkların def'ine bâ'is olmuştur". Aşık Çelebi "Hikâyet" başlığı altında Seyyid Battal Gazi Tekkesi'nde olanları şöyle tasvir etmektedir: "Vilâyet-i Anatolî'da Seydî Gâzî Tekyesi ki bir dâr-ı fisk u dalâl olup her yirden atasın anasın âzâr itmiş battallar işden kaçup ışık olmuş pösteki boklar abdallar sâz-ı melâhî gibi dem-sâz çehreleri hilye-i iman olan lihyeden ârî ve alınlarında olan kara yazular ebrûlarınıñ traşıyla mütevârî idi. Namâzumuz kılınmış ve kefenümüz dikilmiş ilinmişdür diyü bi'l-küllîye beş vakte çâr tekbîr idüp namâza yumazlar ve mü'ezzine kulak kabartmayup imâma uymazlar idi. Pâdişâhların sadakâtın ve ashâb-ı hasenâtun hayrâtın yirler birkaç gâv-ı şikem-perver harlar idiler. Sultanöni sancağına başka sancak çeküp etrâfa akın salarlar tuğ ile nakkare ile begler alayların görse yûf borusun çalarlar idi. Kudumlarından kûy u kend halkı mütenebbih olsalar Deccâl gibi ardlarına uyarlar buldukları dilberî soyarlar kendü libaslarına koyarlar idi. Dânişmend müderrisine incinse sipahî ağasına kûsünse yaluñ yüzlüler babasına kakısa kandasın Seydî Gâzî Ocağı diyüp varurlar soyunurlar kazan kaynadurlar, ışıklar anları semâ' ü safâ diyü kendü ezgilerine oynadurlar idi. Niçe yıl bu hâl ile rûzigâr geçürüp dîne ve müslimîne 'adû ve ilme ve 'ulemâya kîne-cû idiler.... Hikmet Allahuñ ve mu'cize Resûlullâhuñdur, sırr-ı 'ilm ü rûhâniyyet-i ülemâ ve gayret-i şer' ü şeref-i kazâ te'sîr idüp mezkûr 'İşretî Eskişehr kadısı iken ol zâviyeyi teftîş itdi. Habâsetlerinden mâl-ı vakfa gadr u hiyânetleri ve ol ehl-i cenâbetin cinâyetlerinden nice cinâyetler zâhir olup tafsîl-i ahvâl ma'rûz-ı arsa-i pâdişâh-ı adâlet-me'âl oldukta buyurdular ki ol mahal mescid ü menâr ve câygâh-ı 'ilm-i pür-envâr olup..." F. Kılıç, a.g.e. s. 591.